

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

КЪМ ИНТЕРПРЕТАЦИЯТА НА
НЯКОИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ И НУМИЗМАТИЧНИ НАХОДКИ
ОТ СЕВЕРНОТО ЧЕРНОМОРИЕ (XIII – XIV В.)

Пламен Павлов

1. Чингулският хански гроб и българо-куманските връзки.

През 1981 г. край с. Заможне, Токмакски район на Запорожка област, Украйна, е открит гроб на номадски вожд¹. Според Св. Плетньова, това е най-богатият гроб в причерноморските степи от епохата на т. нар. „късни номади“ (печенези, узи и кумани). Мнението на известната руска археоложка, без съмнение водещ специалист в изследването на историята и културата на евразийските номадски народи, се споделя от първоиздателите на находката В. Отрошченко и Ю. Расамакин, както и от редица други специалисти². Неслучайно, макар и в емоционален план, в първите съобщения за откритието се използват епитети като „царско“ погребение, „царска гробница“ и т. н. Научният „възторг“, характерен за всяко значимо археологическо откритие, води до търсенето на персоналната идентификация на погребения в лицата на върховни кумански ханове като Кончак или Юрий „Кончакович“, Котян, „Итогли“ и др., на татарския хан Ногай и дори на византийския император Йоан II Комнин (!!)³ В последвалата научна публикация на находката много от тези предварителни схващания са изоставени, а като най-вероятно се приема идентифицирането на погребения номадски владетел с куманския хан Тегак от 50-те — 60-те г. на XIII в.⁴

Могилата се намира на високия бряг на р. Чингул, приток на р. Молочная (установено е със сигурност, че куманите са я наричали Сутен — име, останало в руските летописи) — една степна река, която тече успоредно на Долен Днепър, но се влива в Азовско море⁵. В случая е преизползвана могила от раннобронзовата епоха, която е била уголемена от куманите. Вероятно върху нея е било разположено тяхно светилище, като не е изключена възможността то да е притежавало характерните кумански скулптури (т. нар. „каменни баби“), въпреки че такива там днес отсъстват. Около могилата са погребани пет парадно снаряжени бойни коня, като са

намерени и остатъци от разсечени овчи скелети — очевидно остатъци от поставената преди векове жертвена храна. Двете амфори, определени като византийски по тип, несъмнено са съдържали питието (вино, кумис?), предназначено за задгробното пътуване на мъртвия. Погребеният е мъж на около 40 — 50 години, който е бил положен в дървен ковчег с ориентация запад — изток. Откритият при разкопките негов скелет буквално е „засипан“ с ценни предмети: оръжие (сабя, три ножа, части от рефлексен лък, позлатен шлем — маска, ризница, щит), извънредно богати одежди (шест кафтана от византийска коприна), съдове (богато украсени канделабър и ритуална чаша), украшения (2 златни пръстена, 2 гривни от злато и електрон), златен жезъл.

Научната публикация на находката от района на р. Чингул улеснява значително нашите наблюдения. Макар и с някои резерви, можем да се съгласим и с датировката на паметника — „втората третина на XIII в.“, според украинските археолози Отрошченко и Расамакин. Двамата специалисти признават отсъствието на по-точен датиращ материал (напр. надписи, монети и т. п.), като се основават главно на сравнителен материал по отношение на намерения в могилата канделабър (западноевропейски по тип), коланни украси и пр. Направените паралели наистина ни насочват към епохата, в която основните кумански земи са завладени от „Златната Орда“ (1237 — 1242 г.), но когато все пак известна част от старата „Кумания“ съхранява своя политически живот — разбира се, признавайки върховната власт на татарските завоеватели⁶. Наистина, единствената известна фигура на кумански владетел от онова време е хан Тегак, с когото именно са най-склонни да идентифицират погребения вожд двамата украински археолози⁷.

Главната причина, която провокира нашите бележки по отношение на това важно археологическо откритие, е на практика пълното игнориране на връзките на приднепровските кумани с Второто българско царство — техен съюзник и основен „работодател“ като въоръжена сила на Балканите в края на XII и през почти целия XIII в. И тук не става дума за някаква национално, българско пристрастие към темата, а за една отдавна установена, утвърдена в науката и дори понякога водеща до известни преувеличения при тълкуването на „куманския фактор“ историческа истина. Изследването на българо-куманския военнополитически съюз е започнато още от К. Иречек, а една от първите книги, в които се отделя сериозно внимание на този въпрос е издадена преди повече от век в Одеса от големия руски византолог Ф. Успенски⁸. Може да се смята за установено, че куманските действия на Балканите след 1186 г. са изцяло свързани с политиката на българската държава, тъй като последната им, и то инцидентна и неуспешна, поява на юг Дунав преди това е четвърт век по-рано (1160 г.). Неслучайно Никита Хониат пише, че куманските ханове приели предложението на Петър и Асен „...като неочаквана находка“⁹, тъй като имали горчив опит от по-раншните си самостоятелни набези против Византия¹⁰.

Фактът, че един кумански владетел е бил погребан при р. Чингул, приток на „половецката река Сутен“ — дн. Молочная, никак не е случаен. Именно тук, според изследванията на Св. Плетньова, е вторият по мащаб и плътност център на куманската материална култура. Този извод се отнася и за такъв важен показател на активността на куманския политически и духовен живот като „каменните баби“, т. е. светилищата и очевидно свързаните с тях политически средища¹¹. Според детайлния анализ на Ом. Прицак в региона на Долен Днепър се е разполагало „дясното крило“ на Куманския хаганат („Кумания“ в редица съвременни извори) с двете си военноплеменни групировки, които той нарича условно „южна“ и „лява“. В южната, която фактически в териториален план е най-близо до земите на Второто българско царство, господстват „клановите“ Итогли (Итлар, Итоба) и Урусоба, в „лявата“ — Бурджогли и Улашоба. Особено важно за нашия случай е обстоятелството, че според Прицак поречието на Молочная — Сутен е място на леговищата на Урусоба, а вероятно и на Итогли, който е по-старшият от тези два рода. Именно тези племенни групи са наричани в руските летописи с названието „лукоморски половци“¹². От гледна точка на руската историография „дясното крило“ е т. нар. Днепровско (Западно) куманско обединение. Така или иначе, Второто българско царство очевидно е поддържало най-тесни контакти именно с куманите по Днепър, т. е. с родовете Бурджогли (най-знатният от тях), Итогли, Урусоба и Улашоба. Знатната „скитида“ (куманка), която през 90-те години на XII в. става съпруга на цар Калоян, най-вероятно е представителка на някой от първите два рода (Бурджогли и Итогли), с които са се сродявали и киевските велики князе¹³.

Нека хвърлим един поглед към изворите. През 1187 — 1188 г., както отбелязва руският летописец, „лукоморските“ кумани били „в Дунай“, т. е. в България, а „вежите“ (лагерите) им били нападнати и разграбени от русите. Подобна била ситуацията и в 1190 г. През 1201 — 1202 г. галицко-волинският велик княз Роман Мстиславич, подбуждан от Византия, отново нападнал и разорил куманските поселения. Както възторжено отбелязва Никита Хониат, по този начин „християнейшият“ руски княз решително отслабил българо-куманския натиск в Източна Тракия, тъй като куманите трябвало спешно да се завърнат в земите си¹⁴. През април 1205 г., както е известно, българи и кумани разгромяват латинската армия на Балдуин Фландърски край Одрин. В помощ на Калоян действали 14 хиляди кумани, а Никита Хониат нарича вожд на им (ὁ) Κότζος („Коча“) — име, което е всъщност не лично, а родово¹⁵. Още през 1190 г. руският летописец споменава един кумански вожд на име Бегбарс „Кочаевич“ (= рода Кочоба), който действал заедно с Колдечи и Кобан „Урусобичи“. Това означава, че този „Кочаевич“ е бил подчинен на ханове от Урусоба. Все по същото време се споменават Осалук и Изай „Бурчувичи“ (Бурджогли, „Bortz“ в унгарските извори), както и Бокмиш и неизвестният му по име брат от Итогли¹⁶. Напоследък станаха достъпни и някои известия, отразяващи българо-унгарската война за Белград и Браничево през есента на 1202 г. Тогава крал Емерих (1196 — 1204) трябвало да се сражава с „множество

езичници“, начело на които стоял един вожд на име Губан (варианти: Gubanus, Gubatus)¹⁷. Обяснението, че така е било изменено самото народно име „кумани“ (quman — quban — guban), не изглежда особено убедително, тъй като в Унгария куманите са били отлично познати. Именно на територията на кралството нееднократно се заселват значителни кумански групи, като са познати и имената на някои от посочените по-горе кумански родове. Добре изучени са и останалите от тях археологически паметници¹⁸. В Унгария и до днес живее етнографската група „куни“, смятани за най-преки потомци на средновековните кумани. В унгарските извори обикновено се използва името „куни“ (Кун, мн. ч. Купок), понякога и „палоци“, произлязло от рус. „половци“. Това ни кара да мислим, че е прав Г. Николов, който вижда в „Губан“ лично име на кумански предводител, съюзник на цар Калоян¹⁹. Ако обърнем поглед към известните ни приблизително по същото време кумански ханове, то това би могъл да бъде Кобан „Урусобич“. А, както стана дума, сред подчинените на Урусоба „князе“ (по терминологията на руските летописци) през 1190 г. е Бегбарс „Кочаевич“ — предшественик, родственик или идентичен с „Коча“ у Никита Хониат през 1205 г.

Това са поне най-главните кумански партньори на цар Калоян от земите на Днепровското „крило“ на „Кумания“. Разбира се, вероятно България е поддържала контакти и с куманите от „лявото крило“ на хаганата, чийто владетел се е явявал хаган на всички кумани. Техните водещи „кланове“ са били Олберли и Каи, а четирите им групировки — под върховенството на родовете Тертероба (нейни потомци са българските Тертеровци), Колоба, Етеба и Токсоба. Те заемали една обширна територия между Северски Донец, Дон и Волга, вкл. и степната зона на Крим. И все пак, доколкото можем да съдим от лаконичните извори, основната маса кумански войски в България са идвали най-вече от региона на Днепър. По тази причина ние търсим българските съюзници най-вече в лицето на техните ханове, а по подобен начин стоят и контактите на съседните им руски княжества с центрове Киев и Галич.

С други думи, ако погребението край р. Чингул е от началните десетилетия на XIII в., то произходът на находките е ясен — военна плячка от участието на този владетел във водените от България войни с Византия, Латинската империя и Унгария, както и дарове, получени от самите български царе²⁰. Но не по-различно стоят нещата и ако погребеният наистина е хан Тегак или някакъв неизвестен хан от втората половина на XIII в. Както стана дума, Тегак е единственият споменаван в Ипатиевския летопис (неговата т. нар. Галицка част) кумански хан, при това като практически равностоен на могъщия калицко-волински велик княз Даниил Романович. За „Кумания“ като съюзник на България става дума и в няколко грамоти на унгарския крал Бела IV от 1247 — 1248 г.²¹ Тези последни изяви на относително самостоятелен кумански политически живот приключват към 1260 г., когато на Днепър е изпратен татарският управител Бурундай, но е възможно известна племенна автономия да е съществувала дори и по времето на могъщия татарски хан Ногай (около 1270 — 1299 г.)²².

Така или иначе, за последен владетел на продължилото своето съществуване около още две десетилетия след татарското завоевание т. нар. Днепровско обединение може да бъде приет хан Тегак. При него обаче съюзните връзки с Търново са били възстановени. В хода на българо-никейската война от 1254 — 1256 г. участват около четири хиляди кумански конници. През зимата на 1255 — 1256 г. те изненадващо нахлуват в Източна Тракия, но са разбити и преследвани към българските предели от никейските войски. Съюзът на българите със „скитите“ е отбелязан както от историка Георги Акрополит, така и от самия император Теодор II Ласкарис (1254 — 1258). Той с гордост пише за победата си над „лъвчето“ (българите и техният цар Михаил II Асен) и „кучето“ (куманите). В случая за нас е важно, че Акрополит, Теодор Ласкарис, Теодор Скутариот и Ефрем представят „скитите“ именно като съюзници на Михаил II Асен (1246 — 1256), идващи на помощ на България от Северното Черноморие, а не например като заселници в пределите на царството от 1237 или 1241 г. Този детайл е много показателен, тъй като в самата никейска армия е участвал един „скитски“ (кумански) корпус начело със „скита Клеопа“, набран от заселилите се на никейска територия преселници от 1237 — 1240 г.²³

Византийските и западноевропейските предмети и украшения в Чингулската могила отново идват от или през (и чрез!) България дори и в края на куманския политически живот в Северното Черноморие. Ако погребеният в могилата край р. Чингул хан е можел да притежава такива ценни одежди, вещи и пр., то това се е дължало преди всичко на десетилетния българо-кумански съюз, който в никакъв случай не би трябвало да бъде игнориран.

2. Византийски или български са номадите федерати в дп. Бесарабия в края на XII — началото на XIII в.?

През 1983 г. във водещото украинско археологическо списание бе публикуван един номадски гроб от околностите на с. Суворово, Измаилски район на Одеска област. Според анализа на погребалния обред то е определено като „печенего-торческо“ (т. е. печенего-узко). При погребения номадски воин са открити 13 скифатни монети на византийските императори Мануил I Комнин (1143 — 1180), Андроник I Комнин (1183 — 1185) и Исак II Ангел (1185 — 1195), т. е. погребението може да се датира най-общо след 1185 г. или по-конкретно към 1185 — 1195 г.²⁴ От друга страна, тази находка допълва информацията за етническата картина в района северно от делтата на Дунав през XI — XIII в., където като основни заселници традиционно се сочеха куманите²⁵. Фактът, че и в самия край на XII в. по онези места откриваме печенези и узи, е отчетен и в обобщаващия труд на учените от бившия СССР за археологията на степите през Средновековието²⁶, като въпросната част е написана от Св. Плетньова.

Какви са нашите бележки по повод на тази археологическа и нумизматична находка? Наистина, в публикацията няма категорични изводи, но

13. Българите в Северното Причерноморие

читателят остава с впечатлението, че въпросната етническа общност (най-вероятно смесени печенези, узи и др. сходни номадски елементи) е свързана най-вече с Византия. Без съмнение, византийските власти през XI — XII в. (времето на византийското владичество в България) неведнъж са правили опити за създаване на федератски „бариири“ пред нахлуващите нови групи от печенези, узи, берендеи, кумани — както на територията на темата Паристрион (Парадунавон, Подунавие), така и по левия бряг на Долни Дунав²⁷. Такава практика през последните две десетилетия на XII в. обаче е била вече реално неприложима — редица обстоятелства показват, че възобновеното през 1186 г. Второ българско царство е установило контрол над Делтата още в началните години на своето съществуване. През пролетта на 1190 г. се налага Исак II Ангел да организира голям военноморски поход именно към Дунавската делта, за да пресече пътя на идващите на помощ на Петър и Асен кумани. Както пише Никита Хониат, реката „...шумно се радвала, удряна най-после от много години от ромейските весла...“ и скоро видяла „погиването на варварите“. Същите тези варвари (куманите) били „почервенели“, т. е. окървавени от набезите си срещу империята, но сега трябвало „... да се откажат от мръсните си намерения и да преговарят“²⁸.

От Исакча са известни и два печата (моливдовула) на същия византийски император, които са били прикачени към писма, изпращани до византийски командири навярно в пряка връзка с посочените военни действия²⁹. Не можем да приемем обаче обичайните за румънската историография интерпретации, че Делтата (и дори цяла Добруджа с Варна) са оставали във византийско владение през тези десетилетия³⁰. Варна е превзета от българските сили още в 1190 г., макар по-късно отново да е византийска (до 1201 г.) благодарение на подкрепата по море и силния си гарнизон, в който е имало и западни наемници³¹. Очевидно още в същата 1190 г. Петър и Асен бързо възстановяват контрола над Делтата и дн. Северна Добруджа, тъй като именно оттук, както видяхме, минава пътят на съюзните кумански сили към България. Що се отнася до куманската подкрепа за българските действия, след 1190 г. тя е на практика перманентна³².

С други думи, чии са били печенего-узките федерати от района на Измаил? Елементарната логика подсказва, че те биха могли да бъдат съюзници, а може би и поданици, именно на Второто българско царство. Местното уседнало население, макар и малобройно, също е било българско³³. Евентуални връзки на тези хора с Византия биха им навлекли наказателни действия не само от страна на българските власти, но и на самите кумани. Както видяхме, в 1190 г. те са се сражавали с византийските сили именно в Делтата и надали биха „простили“ едно съюзничество на местните жители с Византия.

Както се оказва обаче, има и още едно изключително важно обстоятелство — част от намерените монети не са византийски, а вероятно български (!) и принадлежат на т. нар. имитативно монетосечене на търновските царе, най-вече на Калоян (1197 — 1207)³⁴. Нещо повече, това е устано-

вено от самата О. Столярик, но за съжаление нейните наблюдения не са влезли в научно обращение³⁵.

Фактът, че номадите в района на Дунавската делта са разполагали с монети, сечени в България, навежда на нови размисли. Вероятно още във времето на Комнините (1081 — 1185 г.), най-вече по времето на Мануил I, византийската власт в Паристрион е имала свои номадски федерати на Долния Дунав — в този смисъл могат да се тълкуват както споменаванията на различни „скити“ в някои енкомони, така и случаи като този с Лазар и Сот в „Историята“ на Йоан Кинам³⁶. На тях е било заплащано, каквато е традиционната византийска практика с всички „акрити“ (граничари). След 1186 г. новата българска власт заедно с местното българско население е привлякла и тези номадски групи на своя страна, заемайки мястото на ромейските власти. По този начин, от друга страна, местните печенези, узи, а сред тях вероятно и други по-малки номадски общности (напр. берендеи), са получили българска защита и пред своите стари степни врагове — куманите. Всичко казано обаче би намерило още по-определен отговор при внимателна проверка на всички известни находки на византийски монети от онази епоха на територията на Румъния, Украйна и Молдова³⁷.

Бележки

¹ Предварително съобщение за откритията в т. нар. Чингулски курган (могила) вж. у Отрощенко, В., Ю. Расамакин. Гробници царей находятся в Геррах. — Знание — сила, 1982, кн. 6, 16 — 17.

² Плетнева, С. А. Ключ нужно искать в русских летописей. — Наука и жизнь, 1983, кн. 7, с. 83. В същата книжка на това научнопопулярно списание са поместени статиите на В. Отрощенко и Ю. Расамакин (История Чингульского кургана, с. 78 — 80) и А. Елкина (Редчайшие образцы византийского шитья и ткачества, с. 80 — 82).

³ Пак там. В първите си предварителни съобщения В. Отрощенко и Ю. Расамакин предлагат различни идентификации: куманския хан Тогълъ, може би Кончак или пък Юрий Кончакович (В: Знание — сила), а малко по-късно — известния кумански хан Котян (В: Наука и жизнь). Според Св. Плетнева става дума за хана на т. нар. „Черни шапки“ („Черний клобоуки“) Кунтувдъй, докато Бельская, Г. Половецкий хан или византийския император? — В: Знание — сила, 1982, кн. 6, с. 17—19, предлага татарския хан Ногай и дори Йоан II Комнин (1118 — 1143) — една неправдоподобна идентификация.

⁴ Отрощенко, В. В., Ю. Я. Расамакин. Половецкий комплекс Чингульского кургану. — В: Археология (Київ), 53 (1986), 14 — 36.

⁵ Кудряшев, К. В. Половецкая степь (Очерки исторической географии). Москва, 1948, 91—96.

⁶ Това личи от някои съвременни унгарски грамоти и папски писма, както и от споменаванията за кумани в редица наративни извори (византийски, руски и др.). — Вж. Павлов, Пл. България, Златната Орда и куманите (1241 — около 1274 г.). — Векове, 1989, кн. 2, 31—34.

⁷ Огропенко, В. В., Ю. Я. Рассмакин. Половецкий комплекс..., с. 34.

⁸ Иречек, К. История на българите. (Под ред. на П. Петров). С., 1978, с. 263 и сл.; Успенский, Ф. И. Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879, с. 74 и сл., 87, 110. На куманския проблем са посветени редица изследвания, от които ще се задоволим да посочим: Иванов, Й. Избрани трудове, т. I. С., 1982, 255—256; Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. II. С., 1993, с. 410 сл.; Т. III. С., 1993, passim; Расовский, Д. Роль половцев в войнах. Асений с Византийской и Латинской империями (1186—1207 гг.). — В: Списание на БАН, 1939, т. 58, 206 — 211; Malingudis, Ph. Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des Zweiten bulgarischen Staates. — Byzantina, t. X, 1978, 101—105; Литаврин, Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго болгарского царства. — В: Византийский временник, Т. 41, 1980, 105 — 106. Библиография у Moravcsik, G. Byzantinoturcica, Bd. I. Berlin, 1958, 92 — 94; Diaconi, P. Les Coumans au Bas-Danube aux XI-e et XII-e siècles. Bucharest, 1978, 141—147. Обзор на изследванията и проблемите около българо-куманските отношения у Павлов, Пл. Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186—1241). — Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, т. 27 (1989), кн. 3 (история), 1992, 9—59 с посочената там литература; Същият. За ролята на куманите в българската военна история. — Военноистор. сборник, 1990, кн. 6, 14—23.

⁹ Choniates, N. Orationes. — In: Sathas, K. Μεσαιωνική βιβλιοθήκη, t. I. Venetiis, 1872, p. 8; Гръцки извори за българската история (по-нататък: ГИБИ), т. II. С., 1982, с. 95.

¹⁰ Бибиков, М. А. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII — XIII вв.) — В: Древнейшие государства на территории СССР (1980). Москва, 1981, 112 — 123; Павлов, Пл. Средновековна България..., 10 — 16.

¹¹ Вж. Плетнева, С. А. Половцы. Москва, 1990, с. 146 и сл., както и картата на с. 149; Степы Евразии в эпоху Средневековья (Археология СССР. Отв. ред. Н. А. Плетнева). Москва, 1981, с. 257 — карта 81, и с. 263 — карта 86.

¹² Pritsak, O. The Polovcians and Rus. — Archivum Eurasiae medii aevi, t. 2. Wiesbaden, 1982, 343 — 369, 374—376, с посочените извори и литература.

¹³ Вж. по-подробно в статията на Pritsak, O. The non-„wild“ Polovcians. — To Honor Roman Jakobson, t. II. The Hague — Paris, 1967, 1615—1623.

¹⁴ Полное собрание русских летописей (по-нататък: ПСРЛ), Т. II. Санкт Петербург, 1908, колони 659, 673, 674; Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България (XII — XIV в.). В. Търново, 1992. (по-нататък: ДПИ), 18—19; Nicetae Choniatae. Historia. Ed. Bonn., 1835, 691 — 692; (= ГИБИ, т. II, 65 — 66); ПСРЛ, т. II, кол. 705 — 706. За събитията Расовский, Д. Цит. съч., 210 — 211; Пашуто, В. В. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968, с. 201.

¹⁵ Choniates, N. Historia..., p. 813 (ГИБИ, т. II, с. 76); Rasonyi, I. Les anthroponymes communs de Hongrie. — Acta Orientalia hungarica, 20, 1967, Nr. 3, p. 142 (във формата Cochola); Sauvaget, J. Noms et surnoms de Mamelouks. — Journal asiatique, 238, 1951, Nr. 1, p. 55 (във формата köcöba и köcög); Павлов, Пл. За ролята на куманите..., с. 21.

¹⁶ ПСРЛ, т. II, кол. 671.

¹⁷ Font, M. Ungarn, Bulgarien und das Papstum um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert. — Hungaro-Slavica (Hrsg. P. Király, A. Hólos). Budapest, 1988, 259 — 267. В българската историография на тези сведения се спира Николов, Г. Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII — XIV в. С., 1995, 104—105, 124 — бел. 5.

¹⁸ Вж. общо Páloczi-Hórvath, A. Petschenegen, Kumanen, Jassen. Budapest, 1989, 39 — 120 (посочената литература и археологически материал).

¹⁹ Николов, Г. Цит. съч., с. 105.

²⁰ Още в 1186 г. Петър и Асен обещава на куманите „...да не искат нищо от плода“ (плячката), което напълно отговаряло „...на разбиранията на варварите“ — Choniates, N. Orationes..., 2—3; ГИБИ, т. II, с. 95. След българо-куманските победи над латинците съюзниците номади се сдобили с рицарски бойни коне (различни от използваните от тях две степни породи) и „хубави ризници“ (Вилардуен, Ж. Завладяването на Константинопол. Превод и ред. на Ив. Божилов. С., 1985, с. 109). В този смисъл е интересно да се разбере породата на погребаните в периферията на Чингулската могила бойни коне.

²¹ Documenta Româniac historica, V. Tara Românească, I (1247 — 1500). București, 1967, 3 — 7; Sengă, T. Béla királyfi Bolgár, Halicsi és Ostrák hadgárataihoz. — Századok, 1988, Nr. 1 — 2, 36 sq. ДПИ, 49 — 50, 53.

²² Павлов, Пл. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270 — 1302). — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. В. Търново, 1995, 123 — 126.

²³ Theodori Ducac Lascari epistulae. Ed. N. Festae. Firenze, 1898, 279 — 282; ДПИ, 58 — 59; Златарски, В. История..., т. III, 459 — 464. Вж. също тук, бел. 6. Особено показателно е писаното от Акрополит (Georgii Acropolitae Opera, I — II. Ed. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903, p. 123, 125 — 127) и Скутариот, който в случая не следва дословно изложението на Акрополит (ГИБИ, т. 8, С., 1974, 192 — 194, 293 — 294). За „скита Клеопа“ споменава самият Теодор Ласкарис в едно свое писмо (Op. cit., p. 293), като не устоява на изкушението, макар и с добронамерена насмешка, да го нарече „куче“. Повече за куманите на никейска служба вж. у Андреева, М. Очерки по культуре византийского двора в XIII веке. Praha, 1927, 53 — 54; Angold, M. A Byzantine Government in exile. Oxford, 1975, 105 — 106.

²⁴ Добролюбовский, А. О., О. С. Столярик. Византийски монети у кочивничькому похованні XII ст. у Дністро — Дунайському межиріччі. — Археологія (Київ), 43 (1983), 71 — 75.

²⁵ Успенский, Ф. Цит. съч.; Златарски, В. История..., т. II, с. 470 сл.; Расовский, Д. Роль половцев..., 209—211; Същият. Пределы „Поля Половецкого“. — Seminarium Kondakovianum, t. 10, 1938, 155 — 178; t. 11, 1940, 95 — 128; Кулдринов, К. В. Цит. съч., 134 — 137 и карта № 2; Плетнева, С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. — Материалы и исследования по археологии СССР, 62, М., 1958, с. 174 — карта № 12.

²⁶ Степы Евразии..., карта № 81; Плетнева, С. А. Половцы..., с. 103 сл. и карта на с. 149. Плетнева прави опит да примири тезите „за“ и „против“ съществуването на самостоятелна „Дунавска група“ кумани, който обаче не е

особено убедителен. Както изглежда, поне до началото на XIII в. основната маса кумани са живели не по̀ на запад от р. Ингулц.

²⁷ Търкова-Заимова, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, 71 — 96.

²⁸ Choniates, N. *Orationes...*, 3—6; ГИБИ, т. 11, 102—105.

³⁰ *Din istoria Dobrogei*. Т. 3. Bucurști, 1970, 216 sq. Diaconu, P. *Op. cit.*, p. 118.

³¹ Български средновековни градове и крепости, Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. (Под ред. на Ал. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981, 296 — 297).

³² Павлов, Пл. Средновековна България..., *passim*.

³³ Български средновековни..., 196 — 243; Атанасов, Г. Етнодемографски промени в Добруджа (X — XVI в.). — *Истор. преглед*, 1991, кн. 2, 75 — 89; Същият. Поглед към добруджанския дунавски бряг през XI — XV в. — В: *Истор. преглед*, 1992, кн. 8 — 9, 13 — 31; Руссев, П. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър. — В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Том четвърти, 103—112.

³⁴ Вж. общо Йорданов, Ив. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081—1261). С., 1984, 52—53; Дочев, К. Монетосечене и парично обръщение в Търново. Автореферат на канд. дис. С., 1987, 6—7.

³⁵ Наскоро след публикацията О. Столярик е работила отново с въпросните монети, но не е публикувала резултатите поради емигрирането си от Молдова. По сведение на колегата Н. Руссев, за което му благодаря.

³⁶ Павлов, Пл. Бележки за някои личности от българското средновековие с оглед историята на Добруджа през XI — XIII в. (Татуш, Лазар и Сот, „Касим бег“). — *Добруджа*, т. 9, 1992, 169 — 176.

³⁷ Вж. обобщени данни у Diaconu, P. *Op. cit.*, 134 — 138 (Annexe) и картата на с. 135; Oberländer-Târnovcanu, E. *Moneda Asăneștilor în contextul circulației monetare din zona g urilor Dunării*. — In: *Răscoala și statul Asăneștilor*. București, 1989, 114 — 152.